

Nye fund af runer i Ribe

Af Lisbeth M. Imer og Søren M. Sindbæk

The article deals with the excavated finds of runic inscriptions in Ribe, during the campaigns in 2017-18. The fragment of a supposed bone plate is carved with runes on one side, whereas a fragmented antler comb is carved with runes on both sides. The bone plate dates to the mid- or late ninth century, whereas the comb has a slightly earlier date to the first half of the ninth century. Suggestions for readings and interpretations of the inscriptions are put forward as well as discussions of the linguistic stage of the texts. Of special interest is the word **kābar**, Old Danish *kambr*, which includes either an epenthetic vowel or a preserved stem vowel. On the basis of linguistic analyses and contemporary Danish finds, it is argued that the inscription contains an epenthetic vowel. Finally, the inscriptions are discussed in relation to the distribution of runic inscriptions in early town environments.

Fund af runeindskrifter fra ældre vikingetid er relativt sjældne. Mange af de kendte indskrifter findes på personlige genstande af fx træ, ben eller hjortetak. Den slags organiske materialer har en begrænset levetid i de fleste arkæologiske miljøer. Der, hvor man oftest finder dem bedst bevaret, er i de stærkt organiske affaldslag, der er ophobet i de ældste byer. Derfor giver byudgravninger ofte et runologisk afkast.

I 2017-18 gennemførtes en stor forskningsudgravning i de ældste dele af Ribe, der voksede frem som den ældste bymæssige bebyggelse i det nuværende Danmark langs nordsiden af Ribe å fra omkring år 700 (Feveile 2006a; 2010). Udgravningen, der var bekostet af en Semper Ardens bevilling fra Carlsbergfondet som del af forskningsprojektet »Northern Emporium«, havde til formål at følge udviklingen på en eller flere af byens parceller med huse og værksteder fra 700- og 800-tallet (Sindbæk 2018). Arbejdet blev gennemført i samarbejde mellem Sydvestjyske Museer og Danmarks Grundforskningsfonds Centre for Urban Network Evolution (UrbNet) ved Aarhus Universitet.

Ved udgravningen brugte man en detaljeret metodik, som blandt andet indebar, at al fyldjord blev vandsoldet og samtlige genstandsfund og andre levn indsamlet (Croix et al. 2019). Det gav som resultat blandt andet fund af mere end 50 redskaber af træ, mere end 200 færdige genstande af ben og tak, foruden en stor mængde affald fra bearbejdning, samt næsten et ton dyrekogler. Med så mange fund af genstande, der ofte har givet runefund, var der håb om nyt indblik i skriftkulturen i et af vikingetidens bysamfund. Udgravningen fandt sted umiddelbart ved siden af den ud-

gravning, hvor det berømte kraniefragment med runer blev fundet i 1973 (Stoklund 1996; 2004, Søvsø 2013). Trods omhyggelig vask og registrering af alle fund er udgravningens runefund dog begrænset til to genstande.

Benskinnen (DK SJy 80)

Genstanden (fund nr. X212) er fundet ved soldning af fyld fra lag af kulturjord (A152), der lå over og omkring et lergulv fra en bygning (K31) i det nordøstligste hjørne af udgravningsfeltet. Laget hører til udgravningens fase F13, der dateres til anden halvdel af 800-tallet ud fra en række kulstof-14 prøver (Phillipsen et al. in press). Det ca. 4,0 x 1,9 cm store fragment er fremstillet af hvalben (Fig. 1). Stykket er meget præcist forarbejdet med flad, glatpoleret bagside, helt parallelle sider og hvælvet, glat forside. Der er ikke spor af nitter eller andet, der kan have fæstnet stykket, eller af slid på overfladerne. Stykket viser spor af ildpåvirkning, der har hvidbrændt dele af den nedre kant. Fragmentet har været del af en benskinne af ukendt længde. Formen er usædvanlig og svarer ikke direkte til andre af udgravningens fund af ben og tak, fx kamme, hvis skinner er spinklere og har buet omrids. Det kan måske være en kamfuttal, en relativt almindelig genstandsform i Nordsøområdet i 800-tallet (Callmer 1998). En anden mulighed er, at skinnen har siddet på et skrin som eksempelvis låget på det såkaldte Franks Casket, en æske af hvalben, der er fremstillet i England i 700-tallet (Webster 2012). Det er uvist, hvor meget af indskriften, der mangler i hver ende.

De fleste af runerne er smukt udført som flerstregede runer, det vil sige, at de fleste hoved- og bistave er ridset op med to streger. En enkelt mulig rune, som ser ud til at være indskudt, efter at indskriften er ristet, er dog ristet med en enkelt streg. Flerstregede runer kendes fra flere forskellige tidsperioder og fra store dele af den runeskrivende verden. Samtidige eksempler kendes fra Hemdrup-pinden, et løsfund som menes at være vikingetidigt, knivskaftet fra Lindholm Høje, som dateres til 800-tallet (Moltke 1985: 350), en pind fra Hedeby, der ligeledes dateres til 800-tallet (Moltke 1985: 371) samt nogle frisiske runeindskrifter (Looijenga 1996).

I den følgende translitteration angiver lodret streg | at genstanden er knækket og indskriften dermed afbrudt, parentes () en usikkert læst rune, og * en rest af en rune. **Fed skrift** angiver translitteration, og *kursiv skrift* transskription (norrønt).

Fig. 1. Fragment af en skinne af hvalben med dobbeltstregede runer på den ene, hvælvede side. Bagsiden er plan og uden runer. Foto: Sydvestjyske Museer og Northern Emporium projektet.

	R	(f)	a	r	(i)	(m)	a	t	u	(:)	b	i	þ	a	*	
	1	2	3	4	5	6	7	8	9		10	11	12	13	14	

Rune 1: En **r**-runer, hvor både hoved- og bistave er ristet med to streger. Bistavene peger nedad og buer let ind mod hovedstaven i begge sider.

Rune 2: Formentlig en **f**-runer, hvor hovedstaven er ristet med to streger og bistavene med tre streger.

Rune 3: En **a**-runer, hvor både hoved- og bistav er ristet med to streger. Bistaven gennemskærer hovedstaven, men er omtrent dobbelt så lang på venstre side af hovedstaven som på højre.

Rune 4: En **r**-runer, hvor både hoved- og bistav er ristet med to streger. Runen har åben form.

Rune 5: Denne mulige runer er kun halvt så høj som de resterende, og det ser ud som om, runen enten er klemmt ind mellem to runer, efter at resten af runeindskriften er ristet, eller at der er tale om en påbegyndt runer, som er opgivet, fordi hovedstaven ville støde ind i bistaven på den foregående **r**-runer. Der kan være tale om en **i**-runer, som er skudt ind i indskriften efterfølgende, og som har halv højde, fordi hovedstaven ellers ville støde

ind i bistaven til den foregående **r**-rune. Alternativt kan der være tale om en **l**-rune, hvis den skrå streg til højre for den lille hovedstav hører til. Denne støder dog helt op til hovedstaven til den efterfølgende rune 6. Mindre sandsynligt kan der være tale om en kortkvist **s**-rune eller en **u**-rune med en meget kort bistav, der som nævnt ikke hænger sammen med hovedstaven. Endelig er det muligt, at der er tale om en fejlristning, som ikke skal indgå i en tolkning.

Rune 6: Formentlig en **m**-rune af kortkvisttype, hvor både hovedstaven og bistaven til højre er ristet med to streger. Bistaven til venstre er ristet med én streg. Alternativt kan der være tale om en **k**-rune, hvis bistaven til venstre for hovedstaven skal hænge sammen med rune 5.

Rune 7: En **a**-rune, hvor både hoved- og bistav er ristet med to streger. Bistaven gennemskærer hovedstaven, men er omtrent dobbelt så lang på venstre af hovedstaven som på højre.

Rune 8: En **t**-rune, hvor både hoved- og bistave er ristet med to streger. Der er bistave på begge sider af hovedstaven, og de når sammen i en lille spids.

Rune 9: En **u**-rune, hvor både hoved- og bistav er ristet med to streger. Runen er slank, og bistaven når helt ned mod bunden.

Mellem rune 9 og 10 er der et muligt skilletegn, som består af en kort lodret streg, der er afsat omtrent midt imellem rune 9 og 10. Det, der taler for, at der kan være tale om et skilletegn, er, at afstanden mellem rune 9 og 10 ser ud til at være en smule større end mellem de andre runer, når man ser på toppen af runerne. Afstanden mellem bundene af runerne er dog ikke større end mellem de andre runer. Der er intet skilletegn mellem rune 1 og 2, hvor **r**-runen, rune 1, viser, at det må være slutningen af et ord, der står her. Det kunne tale for, at den lille streg ikke er et skilletegn. Dog kan man ikke være sikker på, at der er en ensartet anvendelse af skilletegn i en indskrift. Skilletegn kan mangle delvis eller helt og kan også forekomme i midten af et ord. Skilletegn kan også anvendes som skille mellem forskellige afsnit i en tekst, uden at der er skilletegn mellem de enkelte ord.

Rune 10. En **b**-rune, hvor hovedstaven er ristet med to streger. Runen har ikke, som det er normalt, to bælg, men tre, og de er ristet med en enkelt streg. En parallel til denne runeform findes i en frisisk indskrift på et kamfutteral fra Oostum fra 700- eller 800-tallet. (Düwel og Tempel 1970: 363, Düwel 2008: 86, Looijenga 2003: 304).

Rune 11: En **i**-rune ristet med to lodrette streger.

Rune 12: En **p**-rune, hvor både hovedstav og bælg er ristet med to streger.

Rune 13: En **a**-rune, hvor både hoved- og bistav er ristet med to streger. Bistaven gennemskærer hovedstaven, men er lidt længere til venstre for hovedstaven end til højre for. Den er placeret lidt lavere på hovedstaven end de andre to **a**-runer, men det skyldes formentlig, at bælgens på den foregående **þ**-rune er i vejen.

Rune 14: Resterne af en hovedstav er synlig i kanten af fragmentet. Der er ingen synlige bistave på venstre side af hovedstaven, hvorfor man kan udelukke en række runer på forhånd, nemlig dem, som også har bistav på venstre side af hovedstaven. Det gælder, **h**-, **n**-, **a**-, **t**-, **m**-, og **r**-runerne, hvis man går ud fra, at indskriften er skrevet efter den forenkledede 16-tegnsfuthark.

For en så kort og fragmenteret tekst kan der ikke fremsættes en entydig og sikker tolkning.¹ Bortset fra den første rune, som er en **r**-rune og dermed efter al sandsynlighed angiver slutningen på et ord, samt det mulige skilletegn mellem rune 9 og 10, er der mange muligheder for orddeling, og der er mange muligheder for hvilke ord, der kan findes i den korte indskrift. Vikingetidens futhark er kendetegnet ved, at flere beslægtede lyde er repræsenteret af den samme rune, hvilket i sagens natur vil udvide mulighederne. Hertil kommer, at vi ikke ved, hvor lang genstanden oprindeligt har været, og hvor meget, der er knækket af i hver ende. Det betyder, at vi ikke ved, hvilken del af en fragmenteret tekst vi har; begyndelsen, midten eller slutningen.

Der er nogle få holdepunkter. Den første del af indskriften, som ender på **-r**, markerer afslutningen af et ord eller afslutningen af første led i et sammensat ord. Det kan være et personnavn, slutningen af futharken eller et helt tredje ord, som slutter på **-r**. Mulighederne må regnes i tusindvis.

Et andet holdepunkt er de fire sidste bevarede runer i indskriften **bīþa**, der kan tolkes som vb. *bīða*. Dette verbum kan have mange betydninger. Den hyppigste brug af ordet er 'vente' på nogen eller noget, men bruges også i betydningen 'forblive, blive på stedet', 'opnå' et eller andet, 'blive udsat for, rammes af, pådrage sig', 'lide skade' ved noget eller 'finde ro' for noget.² Der er mest sandsynligt tale om en infinitiv, men imperativ (bydeform) kan ikke udelukkes. Dette forudsætter naturligvis, at ordet ikke hører sammen med den efterfølgende rune, som anes i kanten af fragmentet.

1 Vi skylder stor tak til professor Kristel Zilmer, Kulturhistorisk Museum i Oslo, og til docent Magnus Källström, Riksantikvarieämbetet i Stockholm, for indspil og diskussion.

2 (<https://onp.ku.dk/onp/onp.php?o8209>)

Mellem sekvensen **-r** og **bīpa** står den vanskeligste del af indskriften. Den første sekvens **(f)ar(i)** kan have sammenhæng med subst. *fari* 'rejsende' eller vb. *fara* 'at rejse'. Det kan også være et navn, som indeholder sekvensen **-fari/fari-** fx i forbindelse med den foregående **r**-rune: ...**rfari**, af typen *Við-fari*, som betegner en person, der har rejst eller plejer at rejse til et sted, der angives i forleddet (Peterson 2007: 59-60). En anden mulighed er, at sekvensen **(f)ar(i)** står i en oblik kasus, og da kan man tænke sig en dativ af ordet *fár* 'fjendskab, ondskab, fare, nød, farlig sygdom, farligt varsel' (neutral a-stamme). Den foregående **r**-rune kan i så fald være resterne af præpositionen *viðr* 'imod', som i indskriften på Ribe-kraniefragmentet (DR EM 85; 151B) er stavet ᚱᚱᚱ **uīpr**. Disse tolkningsforslag forudsætter, at den lille indskudte rune (rune 5), læses som en **i**-rune, og at bistaven tilhører den næste rune.

Den næste sekvens **(m)atu** (alternativt **(k)atu**) kan opfattes som eksempelvis *máttu* 3. pl. pret. ind. af vb. *mega* 'formå, kunne' eller *gátu* af *geta* 'skaffe, få, få fat i'. Hvis den foregående sekvens skal læses **(f)ar(i)**, er verbet *mega* 'formå, kunne' mest sandsynligt, idet den skrå streg mellem rune 5 og 6 må høre til rune 6.

En sammenhængende tolkning af de ord og orddele, der er bevaret i indskriften, er vanskelig, men en mulig transskription er ...*r fāri máttu bīða* ... '[mod]? fare/farlig sygdom ... (de) formåede at finde ro?'. Der er dog det problem, at verbet *bīða* gerne følges af akkusativ eller genitiv, og her står *fāri* i dativ. Det vil sige, at hele runefølgen er vanskelig at tolke i en sammenhæng, men den kan muligvis opfattes som en afværgende formular mod sygdom, fare eller ondskab.

Alternativ kan man tænke sig, at den mulige korte **i**-rune (rune 5) slet ikke hører til indskriften, men skal udelukkes som en fejlristning. I så fald får man læsningen **r(f)ar(m)atu : bīpa**, og det giver mulighed for, at tolke sekvensen **far** som en akkusativ af sb. *fár* 'fare/farlig sygdom', hvilket da kunne give en sammenhæng med sekvensen *máttu bīða*, idet *bīða* gerne ses i forbindelse med akkusativ. Præpositionen *viðr* styrer dog oftest dativ, når ordet svarer til 'imod', og derfor skal man måske lede efter et helt andet ord, der ender på **-r**.

Der er naturligvis en række formelle alternativer, som er mere eller mindre sandsynlige. Den første sekvens kan transskriberes ...*rfari*, altså en eller anden '...farer'. Sekvensen **(m)atu** kan indeholde vb. *munu* 'tænke, ville, skulle til (at)' med et enklitisk *bú* i formen *mantu* 'du skal', selv om det er sjældent, at nasalen er udeladt foran homorgan konsonant hen over ordgrænsen. Desuden ville man forvente, at risteren i et sådant

ord havde brugt **ǫ**-runen i stedet for **a**-runen. En mindre sandsynlig transskription vil derfor være *...ǫfari, mantu biða ...* '...farer, du skal vente/forblive/rammes af/finde ro'.

Sygdomsuddrivende eller -afværgende formularer er en kendt genre fra runernes verden. Fra Ribe stammer det berømte kraniefragment med en sygdomsuddrivende formular, og det er en genre, som er kendt over hele Norden i vikingetid og ældre middelalder (Pereswetoff-Morath 2017). En parallel findes sandsynligvis i Hemdrup-pinden (DK NJy 62) (Moltke 1985: 351-353), hvor runerne er udført med flere streger og endda dekoreret med små vertikale streger i hovedstavene. Man kan forestille sig, at benskinen har siddet som dekoration på et lille skrin eller æske, som kan have indeholdt remedier til sygdomsbekæmpelse.

Kammen (DK SJy 81)

Genstanden (fund nr. X536) er en kam af tak, hvor der er runer på begge sider (Fig. 2). Den er fundet i flere brudstykker ved soldning af et stort lag af kulturjord (A243), der lå i vej og grøft mellem flere bygninger fra udgravningens fase F11 og F12, der dateres til første halvdel af 800-tallet. Kammen er en såkaldt trelagskam, opbygget med to lange, buede skinner, der har været holdt sammen med jernnitter omkring flere flade plader, hvori kammens tænder er udsavet. Typen, der har en bred, flad skinne, kaldes Ambrosiani type A, der er almindelig i ældre vikingetid (Ambrosiani 1981). Som det ofte er tilfældet for denne kamtype, er materialet bestemt som rensdyrtak, og enten kammen eller råmaterialet må derfor være importeret til Ribe. Det sidste er afgjort muligt: I værksteder i Ribe er der fundet affald fra bearbejdning af rensdyrtak. Begge ender af kammen er afbrudt. Det bevarede stykke er 17 cm langt, og skinnerne er 2,1 cm brede på midten. Begge sider er dekorerede med indskårne, parallelle linjer langs kanterne og med mønster af prik-og-cirkelelementer, der er boret ind med et gaffelformet redskab. Blandt de mange fund fra kammagerværksteder i udgravningen er der fundet fragmenter og forarbejdede til lignende kamme, og kammen kan derfor være fremstillet i Ribe. Typen er dog så almindelig, at den også kan være kommet til byen med en tilrejsende fra et andet sted i Skandinavien. Der er indridset runer på begge sider af kammen. På den ene side er også indridset et lille bueornament. Både runerne og ornamentet er udført i tynd streg med en spids genstand,

fx spidsen af en kniv. De er meget let indridset, og klart forskellige fra kammens ornamenter, som de respekterer. Indskriften er derfor sandsynligvis ikke lavet ved fremstillingen af kammen, men er tilføjet på en allerede færdig kam.

Fig. 2. Den fragmenterede kam af tak er 17 cm lang og har runer på begge sider. Foto: Sydvestjyske Museer og Northern Emporium projektet.

Første sekvens står på den ene side af kammen, mens anden og tredje sekvens står på den anden. Alle runerne er ristet med én streg.

Risteren har i første sekvens anvendt det, der normalt kaldes for langkvistruner, men det kan ikke afgøres, om de tilhører den standardiserede 16-tegnsfuthark af Gørlev/Malt-typen, eller om de tilhører det typologisk tidligere stadium Helnæs/Ribe-typen (se Stoklund 2004 for yderligere diskussion).

: **k a b a r** :
1 2 3 4 5

Indskriften er afgrænset af et etpunktsskilletegn før den første rune og efter den sidste rune, og den er placeret, så bunden af bistavene står på den øverste af de to riller, der er på kammens flade lige over tænderne (Fig. 3). Rune 1: Utvivlsomt en **k**-rune.

Rune 2: En **ǰ**-runer med højt placerede bistave. Toppen af øverste bistav støder sammen med toppen af hovedstaven.

Rune 3: Utvivlsomt en **b**-runer

Rune 4: En **a**-runer, hvor bistaven gennemskærer hovedstaven. Bistaven er lige lang på begge sider af hovedstaven.

Rune 5: En **r**-runer med nedadvendte bistave.

Runerne er ristet med en meget sikker hånd, og der kan ikke herske nogen tvivl om, at teksten må oversættes med ordet 'kam' *kambr* (se nærmere nedenfor).

*Fig. 3. Runerne på den ene side af kammen består af fem sikkert ristede runer **kǰabr** mellem to etpunktsskilletegn. Der er tale om ordet 'kam'. Foto: Sydvestjyske Museer og Northern Emporium projektet.*

Sekvenserne 2 og 3 på den anden side af kammen ser ud til at være ristet med en anden hånd ('ductus') end den første indskrift. Risteren har tilsyneladende brugt det, der traditionelt kaldes for kortkvistruner. Hvor indskriften på den første side af kammen vender bunden af runerne mod tænderne, vender de to indskrifter på den anden side toppen af runerne mod tænderne. Sekvens 2 er placeret lige til højre for en nitte og består af to runer. Til venstre for nitten er ridset to bånd, der griber ind i hinanden (Fig. 4).

ǫ i
1 2

Rune 1: En **ǫ**-rune med lavt placerede bistave, hvor der er megen plads mellem bistavene. Den øverste bistav skærer hovedstaven, men ikke meget.

Rune 2: En **i**-rune.

Fig. 4. Den anden side af kammen bærer to adskilte indskrifter. Den ene består af runerne **ǫi**. Foto: Sydvestjyske Museer og Northern Emporium projektet.

Den tredje sekvens består af fire runer og er placeret til højre for sekvens 2 med god afstand til denne:

k a m a
1 2 3 4

Rune 1: En **k**-rune hvis bistav begynder et godt stykke nede på hovedstaven.

Rune 2: En **a**-rune hvis bistav skærer hovedstaven en lille smule.

Rune 3: En **m**-rune med to højt afsatte bistave, som går skråt opad. Det er sandsynligvis en kortkvistrune af den type, der findes på skålen fra Kaupang (N 579) (Olsen 1960: 191).

Rune 4: En **a**-rune med ensidig bistav, som er kendetegnende for kortkvistuner.

Fig. 5. Den sidste runesekvens på den anden side af kammen består af de fire runer **kama**. Foto: Sydvestjyske Museer og Northern Emporium projektet.

Der er ikke noget, der tyder på, at runesekvens 2 og 3 skal tolkes i sammenhæng med sekvens 1. Denne er afgrænset af skilletegn på hver side af runefølgen og har en anden karakter end runerne på den modsatte side. Det er også usikkert, om sekvenserne 2 og 3 skal tolkes som en sammenhængende indskrift. Der er ikke nogen åbenlys tolkning af runerne **aj**. En mulig parallel er forleddet i navnet Erik **ajirik** på Starup-stenen (DK SJy 54) fra 700- eller 800-tallet (Jacobsen og Moltke 1942: 43), som går tilbage til urnordisk **Aina*- 'alene' (ibid.: 646, Peterson 2007: 260). På grund af sekvensen **kabbar** på den anden side af kammen, er det nærliggende at tænke sig, at runerne **kama** også har noget med ordet 'kam' at gøre, fx verbet *kemba* 'kæmme'. Der mangler dog et b i indskriften for at kunne understøtte denne tolkning. Poul Erik Mørup, bibliotekar og selvlært runolog fra Sydjylland, har foreslået, at **kama** er en genitiv af navnet *Kami*, som kan være et tilnavn dannet af det norrøne adjektiv *kámr* 'mørk' eller 'mørklødet' (Lind 1920-21: 185-186). Det er usikkert, om de tre runesekvenser hænger sammen i en samlet tolkning, da de ikke står i en sammenhæng, men en mulighed er da, at kammageren har skrevet ordet 'kam' på den ene side, og ejeren derefter har skrevet sit navn (i genitiv) og tilføjet 'alene', fordi han ikke ville dele sin kam med andre. Det kunne forklare, at sekvenserne tilsyneladende er ristet af to forskellige personer.

Ejerindskrifter med personnavne i genitiv findes i det sparsomme indskriftmateriale på løsgenstande fra vikingetiden. På bagsiden af dragt-

spændet fra Scheelsminde/Ålborg (DK NJy 60) står mandsnavnet Goti i genitiv 'Gotis' (Moltke 1985: 347), og på bagsiden af dragtspændet fra Viborg (DK MJy 30) står indskriften **lukisliua**, hvilket formentlig skal tolkes som 'Leves spænde' (ibid.: 358).

Kamme med runeindskrifter dateret fra jernalderen til den tidlige middelalder findes i ikke færre end 11 eksemplarer fra det gammeldanske område, og går vi lidt længere mod syd, er der flere frisiske eksempler. I Elisenhof (DE EM 85; 370) i det nordlige Tyskland er fundet en interessant parallel til Ribe-kammen. Kammen blev fundet under udgravningen af en bebyggelse i Tønning, der hvor Ejderen flyder ud i Nordsoen mod vest. Kammen er lavet af tak og er dateret fra slutningen af 700-tallet til slutningen af 800-tallet (Tempel 1979: 167-68). Den har indskriften 'kam' skrevet $\mathfrak{F}\mathfrak{M}\mathfrak{R}$ **kąbr**, som uden tvivl er ordet *kambr* (Liestøl 1973: 105, Moltke 1985: 370-71), og også her er nasalen udeladt, men hvor Ribe-kammen har indskudsvokal **kąbar** og tilsyneladende er ristet med langkvistruner, er Elisenhof-kammen skrevet med kortkvistruner. Runeristeren har ikke skelnet mellem /r/ og /r/, men har brugt runen R. Sammenfaldet mellem /r/ og /r/ sker tidligere i Norge end i det østnordiske, hvilket tyder på, at risteren har været norsk (Liestøl 1973: 106).

Kortkvistruner og langkvistruner

I slutningen af jernalderen skete nogle meget store sproglige udviklinger i nordisk, som i sprogforskningen kaldes synkope, omlyd og brydning. Som følge af disse sproglige udviklinger ændrede runealfabetet gradvis karakter fra at bestå af 24 tegn, som var jernalderens standardiserede futhark, til at bestå af 16 tegn, som blev vikingetidens standardiserede futhark. Denne udvikling af futharken var tilendebragt allerede i begyndelsen af 700-tallet, hvor berømte indskrifter som kraniefragmentet fra Ribe og Helnæs-stenen blev ristet (Stoklund 2004: 38). Disse indskrifter er skrevet med 16 tegn som vist i fig. 6.

f u þ á r k h n i a s t b m l r
 \mathfrak{F} \mathfrak{U} $\mathfrak{Þ}$ $\mathfrak{Á}$ \mathfrak{R} \mathfrak{K} \mathfrak{H} \mathfrak{N} \mathfrak{I} \mathfrak{A} \mathfrak{S} \mathfrak{T} \mathfrak{B} \mathfrak{M} \mathfrak{L} \mathfrak{R}

Fig. 6. En mulig rekonstruktion af futharkens udseende i 700-tallet baseret på de runeformer, som anvendes i Ribe- og Helnæsindskrifterne. Illustration: Lisbeth M. Imer.

Efter reduktionen af futharken fra 24 til 16 tegn skete endnu en forandring, nemlig at de runer, som hidtil havde haft to hovedstave, **m-** og **h-**runerne, fik én enkelt hovedstav, dvs. fra **ᚱ** til **ᚦ** og fra **ᚨ** til ***** (Fig. 7). De 16 runer i vikingetidens futhark havde nu en form, som blev brugt relativt konsekvent i Danmark helt frem til vikingetidens slutning.

ᚦ ᚨ ᚢ æ ᚱ ᚦ * ᚦ ᚦ ᚦ ᚦ ᚢ ᚦ ᚦ ᚦ
f u þ a r k h n i a s t b m l r

Fig. 7. Den standardiserede 16-tegnsfuthark med langkvistruner i ældre vikingetid. Bemærk at **h-** og **m-**runerne er forenklet ved at have én hovedstav, og at den graf, der anvendtes for **a** i indskriften på Ribe-kraniet, har fundet ny anvendelse som **h**-rune. Illustration: Lisbeth M. Imer

Samtidig med eller kort efter forenklingen af 16-tegnsfutharken opstod en variant, som traditionelt kaldes for kortkvistrunerne (Fig. 8). Forskerne strides endnu om det indbyrdes forhold mellem de to runerækker; om den ene kom før den anden, de regionale tilhørsforhold, og om det i det hele taget giver mening at tale om to forskellige futharker (fx Andersen 1947, Liestøl 1981, Moltke 1985, Barnes 1987; 2006, Stoklund 1996; 2004 samt Imer 2015a: 40-43). Hovedårsagen til, at diskussionerne i tidens løb har været så livlige, er, at der i perioden 600-900 er så få veldaterede runefund at føre diskussionen ud fra, og at de daterede indskrifter ikke indeholder de runer, som er karakteristiske for enten den ene eller den anden variant. Først med fundet og tolkningen af kraniefragmentet fra Ribe, som dateres til 725-750 (Stoklund 2004: 27, Søvsø 2013), kom der et veldateret fund med et runeinventar, som for alvor gav grundlag for at skelne mellem Helnæs/Ribe-futharken på den ene side og Gørlev/Malt-futharken på den anden side (Stoklund 1996; 2004: 38).

ᚦ ᚨ ᚢ ᚦ ᚱ ᚦ ᚦ ᚦ ᚦ ᚦ ᚦ ᚦ ᚦ ᚦ ᚦ
f u þ a r k h n i a s t b m l r

Fig. 8. Den standardiserede kortkvist-futhark, som kan være opstået på baggrund af den standardiserede 16-tegnsfuthark med langkvistruner. Illustration: Lisbeth M. Imer.

Siden har Staffan Fridell beskæftiget sig med emnet ud fra en alfabet-historisk og semiotisk synsvinkel. Fridells metode er at se på den rent tekniske udførelse af runerne, det vil sige skriftretningen for de hovedstave og bistave, som udgør en rune. Denne metode giver et bedre indblik i de

skrivemæssige overvejelser, der ligger til grund for de grafiske ændringer fra ældre til yngre futhark. Han er meget overbevisende kommet frem til, at kortkvistrunerne må være en bevidst reform af langkvistrunerne. Af ukendte årsager opretholdes opdelingen af de to varianter ikke i særligt lang tid (Fridell 2011), og i de danske runeindskrifter ses der også tidligt en blanding af de to alfabeter, fx på den ældste af Gunderup-stenene (DK NJy 47), som formentlig stammer fra 800-tallet (Jacobsen og Moltke 1942: 182), og muligvis også i indskriften på benskinnen, hvor der ser ud til at være brugt en **m**-rune af kortkvisttype, mens fx **t**- og **b**-runerne er af langkvisttypen. Måske angiver **a**-runerne med deres relativt korte bistave på højre side af hovedstaven en usikkerhed i valget af den ene eller den anden type runer.

Ribe-indskrifternes **m**-runer giver anledning til at undersøge kortkvistindskrifter andre steder. Det er karakteristisk for **m**-runer af kortkvisttypen, at bistavene sidder meget højt på hovedstaven til forskel fra den sene vikingetids **m**-rune, hvor bistavene som regel sidder lavere. I kortkvistindskrifter er det ikke ualmindeligt, at **m**-runen færdiggøres ved en lille trekantet prik øverst på hovedstaven, som det eksempelvis ses i futhark-indskriften på en af træpindene fra Hedeby (DK Sl 8) og på træåren fra Oseberg (N 137) i indskriften **litoluism**. Den trekantede prik i træindskrifterne er formentlig lavet med spidsen af en lille kniv, som giver en trekantet form i træet. Man kan forestille sig, at dette har dannet grundlaget for udviklingen af formen på **m**-runen af kortkvisttype, som i den ene eller begge af de nye indskrifter fra Ribe altså markeres som to korte bistave øverst på runen, fordi det rent teknisk ikke kan lade sig gøre at lave den samme lille prik med en kniv på genstande af tak og ben. Det samme gør sig i øvrigt gældende for **m**-runen i indskriften på det store bronzefad fra Kaupang i Norge (N 579), som er dateret til tiden omkring 900 (Olsen 1960: 189) og på den ene af Asfrids runesten i Hedeby (DK Sl 2). Ribe-indskrifterne er derfor vigtige bidrag til forståelsen af runetypernes udvikling i den tidlige vikingetid.

Ud fra fundenes geografiske fordeling ser det ud til, at kortkvistrunerne oftest er brugt i de svenske og norske egne, hvorimod de er sjældne i Danmark. Men man må holde sig for øje, at fundmængden i den tidlige vikingetid endnu er så lille, at sådan et billede hurtigt kan ændre sig. I det nuværende Danmark er der under en håndfuld indskrifter, der kan dateres til 800-tallet ud fra arkæologiske dateringsmetoder, mens endnu en lille håndfuld kan henføres til perioden på grund af typologiske overvejelser. Det er helt rigtigt, som Michael Barnes har påpeget, at der tidligt

sker en sammenblanding af de to skriftsystemer i vikingetiden (Barnes 2006), men ser man på de svenske indskrifter findes der omkring 40, som er ristet med kortkvistruner. I omkring 10 af disse findes der indslag af langkvistruner og da kun nogle enkelte tegn (Källström 2013: 107-08).

Det har været fremholdt, at indskrifterne fra Hedeby er ristet med kortkvistruner, fordi stedet er en handelsplads, og kortkvistrunerne netop blev opfundet som en slags stenografiskrift, som var i brug blandt handelsmænd (Liestøl 1973: 115), men sagen er nok snarere, at der i Hedeby er flere forskellige skriftsystemer i spil af den naturlige årsag, at stedet er en handelsplads, hvor runeristerne med forskellig oplæring og tradition har mødtes. Samme sag gør sig gældende i Ribe, hvor der på begge runegenstande findes forskellige runetyper, ikke bare kortkvist- og langkvistruner, men også en form på **b**-runen, som er kendt fra det frisiske område. Man kan også sammenligne med fundbilledet i Birka, hvor materialet er noget større end i Hedeby og Ribe. I Birka er der indtil videre fundet 18 genstande og runestensfragmenter med runer. Her er størstedelen ristet med kortkvistruner, men genstande med langkvistruner og en blanding af de to er også til stede (Källström 2013: 111-12).

Indskudsvokaler

Der hersker ikke megen tvivl om hverken læsningen eller tolkningen af runesekvensen **kābar**; det må være ordet 'kam' *kambr* < **kambaz*. Man kan til gengæld diskutere, om **a**-runen i anden stavelse skal opfattes som en bevaret stammevokal, eller om den skal opfattes som en indskudt vokal (svarabhakti-vokal). I det følgende redegøres for, at sidstnævnte mulighed er den mest sandsynlige.

Svarabhakti-vokaler er vokaler, der uden faste regler blev indskudt i konsonantforbindelser for at hjælpe udtalen af ordet (Krause 1971: 82-83, Jacobsen og Moltke 1942: 1003). Fænomenet kendes fra jernalderen i indskrifter som Kragehul-spydskafet fra Fyn (DK Fyn 7), der er dateret til slutningen af 400-tallet (Birch Iversen 2010: 133) og den norske runesten fra Tune (N KJ 70) fra 400-tallet. Thomas Birkmann har i sit arbejde med de skandinaviske runeindskrifter fra yngre jernalder argumenteret for en hyppig optræden af svarabhakti-vokaler, og at denne falder sammen med reduktionsprocessen i forbindelse med synkopen. Han henviser til indskrifterne på Listerhalvøen i Blekinge: Björketorp (DK Bl 6), Stentofte (DK Bl 3), Istaby (DK Bl 4) og Gummarp (DK Bl 2), som stammer fra

anden halvdel af 500-tallet eller 600-tallet (Birkmann 1995: 165-66). Michael Barnes maner derimod til forsigtighed og nævner, at de formodede svarabhakti-vokaler har samme lydværdi som de bortfaldne historiske vokaler (Barnes 2007: 127).

Spørgsmålet er, om der i tiden efter ca. 700 findes eksempler på indskudsvokal. Birkmann noterer indskudsvokal i Hallbjäns-amuletten (G 361) (1995: 228), Ribe-kraniefragmentet (DK SJy 39) (1995: 230), en af pindene fra Hedeby (DK Sl 8) (1995: 268, se også Liestøl 1973: 106), Kälvesten-stenen (Ög 8) (1995: 288), Malt-stenen (DK SJy 38) (1995: 288), Hedeby-kammen (DK Sl 6) (1995: 344 med henvisning til Krause 1963) og Helnæs-stenen (DK Fyn 8) (1995: 347), men han skriver ikke i sin sammenfatning, om indskudte vokaler er almindelige eller ej.³

Jacobsen og Moltke fandt ikke, at der var nogen sikre eksempler på indskudt vokal i tiden efter ca. 700. De henregnede Ørbæk- (DK Fyn 50), Helnæs- (DK Fyn 8) og Örja- (DK Sk 70) stenene til usikre eksempler på indskudt vokal (Jacobsen og Moltke 1942: 1005). Hos Peter Skautrup og Allan Karker finder man, at stammevokalen kunne være bevaret i nogle få indskrifter i den tidlige vikingetid (Skautrup 1944: 107, Karker 1993: 42).

Siden udgivelsen af *Danmarks Runeindskrifter* i 1942 og Skautrups sproghistorie i 1944 er der kommet en mængde nye runeindskrifter til. Stoklund skriver i forbindelse med diskussionen af Ribe-kraniets indskrift, at der er adskillige eksempler på indskudt vokal i 700- og 800-tallet, og at de helt klart er påvirket af den foregående rodvokal (Stoklund 1996: 205). Allerede Jacobsen og Moltke noterede, at indskudt vokal, når den optræder, svarer til den foregående vokals lydværdi (1942: 1003).

Kraniefragmentet fra Ribe med den sygdomsuddrivende indskrift blev fundet i 1973 (Stoklund 1996 og 2004). I denne indskrift er et sikkert eksempel på en indskudt vokal i ordet **ulfur**, normalt **ulfr** 'ulv'. Ordet *ulfr* er en a-stamme, urnordisk **wulfar*, og en bevaret stammevokal ville derfor have givet **ulfar** i stedet for **ulfur** (jf. Stoklund 1996: 205). På Helnæs-stenen optræder **kupuMut** i stedet for **kupMut** 'Gudmund' (Birkmann 1995: 347), på knivskaftet fra Lindholm Høje (DK NJy 61) **purufripi** i stedet for **purfripi** 'for Torfred' (Bæksted 1953: 198, Stoklund 2004: 35), og i indskrifterne på træpindene fra Hedeby med 'odder' **utur** i stedet for

2 Gursten (Sm 144) regner han ikke blandt indskudsvokaler, men måske usynkoperet (Birkmann 1995: 315). Redaktionen af *Sveriges Runinskrifter* kommenterer ikke sprogtrinnet (Kinander 1961: 292-296).

utr. Flere forskere har også regnet utolkede ord på den ene af Hedeby-pindene (DK Sl 8) med til listen over ord med mulig indskudt vokal, nemlig **safur** i stedet for **safR** (utolket) samt **hipini** i stedet for **hipni** (utolket) (Liestøl 1973: 106-07, Birkmann 1995: 268, Stoklund 1996: 20; 2004: 355), selv om det måske kan være vanskeligt at bedømme, om der er tale om indskudt vokal i et ord, man ikke kender betydningen af.

Hertil kommer en række mindre sikre eksempler, nemlig i indskriften på den skånske runesten fra Örja (DK Sk 70) med **firi** i stedet for **fri** 'Frii(r)' (Jacobsen og Moltke 1942: 650), muligvis i den fragmenterede indskrift på kammen fra Hedeby (DK Sl 6) **husu(m)...**, hvis Wolfgang Krauses tolkning, at indskriften er det nedertyske navn 'Husmundr', er rigtig (Krause 1963: 65) samt i indskriften på den nu tabte runesten fra Ørbæk på Fyn (DK Fyn 50) med **[k]uþ(u)friþR** i stedet for **[k]uþfriþR** (Jacobsen og Moltke 1942: 222). Det er også muligt, at der gemmer sig indskudte vokaler i den problematiske indskrift på Malt-stenen (DK SJy 38), alt efter hvilken oversættelse man følger (jf. Birkmann 1995: 363). Hertil kommer et møntfund fra Frisland med indskriften **aniwulufu** eller **æniwulufu** (Moltke 1973: 381, Stoklund 1996: 205; 2004: 35).

Fænomenet forekommer altså muligvis på omkring en tredjedel af de indskrifter, der kan dateres til 700- eller 800-tallet i det gammeldanske område. Man må i dette regnestykke også indregne, at mange indskrifter er kortfattede eller fragmentariske, og at fænomenet derfor kan have været mere udbredt, end kilderne i dag er i stand til at vise. Set i det lys er det mest sandsynligt, at **a**-runen i indskriften på kammen fra Ribe er en indskudt vokal snarere end en bevaret stammevokal med **kāþar** i stedet for **kāþR**.

I det norske materiale er der ingen sikre eksempler på indskudt vokal.⁴ Det er uvist, om det skyldes manglen på indskrifter, eller om fænomenet slet ikke findes her. Der kendes kun ganske få norske runeindskrifter, som kan henføres til 700- eller 800-tallet, heriblandt de kortfattede indskrifter på runestenene fra Tveito i Telemark (N KJ 94) (Shetelig 1914: 71-76) og Valby i Vestfold (N 140) (Olsen 1951: 171-75).

For de svenske indskrifter har det også været diskuteret, om de indskudsvokaler, som optræder i materialet fra den tidlige vikingetid, er indskudsvokaler, eller om de repræsenterer bevaret stammevokal. Birk-

4 Eikeland-stenen (N 300) har indskriften **...(a)isti : kumlu : þita : af(t)...** '... rejste dette kuml efter...', hvor det sidste **u** i ordet **kumlu** kan repræsentere indskudt vokal (jf. Källström 2014: 127). Eikeland-stenen dateres til sen vikingetid.

man er fortaler for, at de fleste eksempler fra ældre vikingetid er udtryk for svarabhakti-vokal (Birkman 1995), mens fx Patrik Larsson mener, at de fleste eksempler er udtryk for usynkoperede former (Larsson 2002: 52-53). Ifølge Elias Wessén skulle Erik Brate være af den opfattelse, at forngutnisk skulle have bevaret stammevokalen efter lang rodstavelse længere frem i tid end i det øvrige Norden, hvor den generelt er bortfaldet allerede i 700-tallet (Wessén 1968: 6-7). Thorgunn Snædal skriver videre, at synkopen i almindelighed har indtruffet omkring 800, men på Gotland har det ikke været fuldt gennemført førend ved midten eller anden halvdel af 800-tallet (Snædal 2002: 65). Uanset hvordan man tolker vokalerne – som indskudte vokaler eller som bevarede stammevokaler – findes der en del eksempler i det svenske område, både på fastlandet og på Gotland.

Otto von Friesen og Elisabeth Svärdström har tolket runefølgen **lu[bi]r** på Sparlösa-stenen (Vg 119) som eksempel på indskudt vokal (von Friesen 1940: 65, Svärdström 1970: 224), men denne tolkning stilles der spørgsmålstegn ved, fordi tolkningen af denne del af indskriften er usikker (Birkmann 1995: 254-55, Larsson 2002: 46). Larsson mener i øvrigt, at formen **makur** på Sparlösa også kan opfattes som eksempel på en usynkoperet form. Ifølge Birkmann har Kälvesten-stenen (Ög 8) muligvis indskudt vokal i **stikur** (for **stikr**) og **sunu** (for **sun**) (Birkmann 1995: 288), mens Larsson ser disse former som usynkoperede eksempler. Han føjer også **sitir**, **nipir** og **karur** på Rök-stenen (Ög 136) samt **sunur** på Gursten-stenen (Sm 144) og **sakir** på Oklunda-ristningen (Ög ÖR1980;19) til denne liste. Det eneste eksempel, som han ser som et sikkert bevis på svarabhakti-vokal, er formen **farulfur** på billedstenen fra Hangvars Kirke (G 310) på Gotland, hvorimod formen **sunu** på samme sten tolkes som en usynkoperet form (Larsson 2002: 52-53). Indskudt vokal findes muligvis på amuletten fra Hallbjäns på Gotland med **purus** (for **purs** 'jætte'), hvorimod det er mere vanskeligt at fastlægge, om der er en indskudsvokal i runefølgen **punur** (Birkmann 1995: 228, Snædal 2002: 44-45), fordi ordet er vanskeligt at tolke. Det skal dog nævnes, at indskrifterne er usikkert tolkede. Indskriften på billedstenen fra Lokrume Kirke (G 252) er senest læst og tolket af Magnus Källström, som præsenterer læsningen **sunir rai-(t)u kublu pi(t)a a(t) fapur u--upuiu-(f)u--...**, hvilket han transkriberer til ... *synir raistu kumbl þetta at faður* ... Ordet *kumbl*, som i indskriften er skrevet **kublu**, kan være et eksempel på indskudt vokal, og Källström diskuterer desuden indskriftens alder på grund af præpositionen *at* 'efter', som burde være et yngre træk (Källström 2012: 127). Hvis man regner med, at omkring 20 runeindskrifter kan dateres til 700- eller

800-tallet i Sverige (se Åkerström 2020 for en fuldstændig liste), får man altså samme resultat som for indskrifterne i Danmark, at indskudt vokal – eller i Sverige muligvis tillige bevaret stammevokal – optræder i omtrent en tredjedel af indskrifterne.

Indskudt vokal optræder også i nogle få yngre indskrifter fra 900-tallets Jylland, nemlig Gylling-stenen Jylland, hvor formen **buruþur** bruges for **brupur** ‘broder’ og den ene af runestenene fra Skjern med **saskiriþr** (for **saskriþr**) **turutin** (for **trutin**) og muligvis **biruti** (for **bruti**, med mindre et er en fejlskrivning af **briuti**) (Jacobsen og Moltke 1942: 90 og 117). Larsson har tre eksempler fra 1000-tallets Sverige, nemlig ordene **uester vestr** og **tauþer dauðr** i indskriften på stenen ved Ekeby Kirke (Ög 68) og ordet **ualtir valdr** i indskriften på Bregränden-stenen (U 942). Belæggene stammer fra en tid, hvor man kan antage et begyndende sammenfald af fonemerne /t/ og /r/, og den indskudte vokal er foranlediget af denne ændring i udtale (Larsson 2002: 53-54).

Indskudt vokal eller bevaret stammevokal er et ret hyppigt fænomen i indskrifterne fra den tidlige vikingetid, og det optræder oftere, end man tidligere har erkendt. Birkmann beskriver indskudsvokaler som værende almindeligt forekommende i den sene jernalder (600-tallets indskrifter), hvor de begynder at optræde sideløbende med den igangværende reduktionsproces med synkopen (Birkmann 1995: 165-66). Der er i højere grad en overensstemmelse mellem rodvokalen og svarabhakti- eller stammevokalen i det danske indskriftmateriale, og det er muligt, at der her simpelthen foreligger nogle geografiske forskelligheder. Det er i og for sig en logisk proces, at sproget ikke med ét slag ændrede sig fra et trin til et andet, men at sprogbrugerne ubevidst søgte omveje, som naturligvis var styret af at lette udtalen. Det er øjensynlig et fænomen, som hænger ved 700-tallets og 800-tallets indskrifter også. Uanset om man tolker vokalerne som indskudte vokaler eller som bevarede stammevokaler, ændrer det ikke ved, at der i den tidlige vikingetid var en eftervirkning efter de store sproglige udviklinger i den sene jernalder. Meget tyder på, at der endnu i den tidlige fase af olddansk (eller fornsvensk) ofte blev indskudt vokaler for at lette udtalen af nogle ord eller lydforbindelser (Larsson 2002: 43-44), eller at der endnu var rester af stammevokaler, som måske havde den samme funktion som indskudte vokaler. Det ville tilføje sætningen den rytme, som man var bedst kendt med. Sproget havde ved vikingetidens begyndelse nok ændret karakter, men nogle af de gamle træk ved sproget holdt ved endnu.

Ribe-indskrifterne i tid og rum

Der er altid store forventninger, når arkæologerne graver i Ribe. Siden fundet af den berømte sygdomsuddrivende amulet fra højmiddelalderen, som blev fundet under en arkæologisk udgravning i Grønnegade i 1955 (Moltke 1985: 493-95, Steenholt Olesen 2007: 96-123), er der med jævne mellemrum dukket runeindskrifter op i byen. I 1959 blev der fundet et træhåndtag til en bismervægt fra højmiddelalderen i en affaldsdyngge, som stammede fra en grundudgravning på von Støckens Plads. Langs siden af håndtaget stod indskriften 'I Faderens, Sønnens og Helligåndens navn' skrevet med runer på latin (Moltke 1985: 467-74). I 1973 blev der fundet et kraniefragment fra et menneske med en længere besværgelse mod hovedpine skrevet på ydersiden. Det var først med Marie Stoklunds læsning og tolkning af indskriften mere end 20 år senere, at det stod klart, hvor vigtig denne indskrift var for runologien. Indskriften var nemlig skrevet efter 16-tegnsfutharkens principper, men i fasen før den endelige forenkling af de enkelte runer. Med en nogenlunde sikker arkæologisk datering på genstanden til første halvdel af 700-tallet, var runologerne nu kommet et skridt nærmere forståelsen af, hvornår denne overgang skete (Stoklund 1996 og 2004, Søvsø 2013), og at der øjensynlig var tale om et kronologisk forløb. Kraniefragmentet blev fundet under udgravningen af Ribe kunstmuseums kælder i Skt. Nicolaj Gade, og i samme gade blev der 20 år senere i 1993 foretaget endnu en udgravning af et markedspladsanlæg, hvor man fandt en stump af en hvalbensplade med runer fra 800-tallet (ASR 1077 Skt. Nicolajgade 14, Feveile 2006b: 306-07, Stoklund 1994: 6). Da arkæologerne i 2017-2018 endnu en gang foretog udgravninger i Ribe, blev de ovenfor beskrevne genstande med runer fundet.

Det er bemærkelsesværdigt, at der er fundet så mange runeindskrifter i Ribe inden for et så relativt begrænset geografisk område, og det giver anledning til en overvejelse over, hvor udbredt runeskriften var i den tidlige vikingetid. I hele det gammeldanske område, inklusive Skånelandene og Slesvig, kendes fra 700- og 800-tallet rundt regnet 30 runeindskrifter, hvoraf mere end halvdelen er runestensmonumenter. De er udtryk for, at der blandt samfundets ledende slægter var rune kyndige, som brugte runeskriften som kommunikationsform, og som kunne nedfælde en skriftlig besked om nødvendigt. Runestenene kan på en måde betragtes som bjergtinder i et landskab af skrift, hvoraf langt det meste materiale nu er rådnet væk i jorden. Kun i sjældne tilfælde er dagligdagens indskrifter,

nedfældet på organisk materiale, bevaret, og det er oftest i byernes kulturlag, de bliver fundet.

Hedeby på den modsatte side af Jyllands rod blev grundlagt omkring år 800, formentlig af den danske kong Godfred efter at han havde ødelagt handelsbyen Reric på den nordtyske kyst (Kurze og Pertz 1895). Fra Hedeby kendes en håndfuld runeindskrifter ristet på organisk materiale, som stammer fra den tidlige vikingetid. Den bedst kendte er en aflang pind af træ, som måske gengiver Nordens ældste skriftlige klage over en dårlig handel. Hvis man skal tro Aslak Liestøls oversættelse er de implicerede parter Oddulv og Ørik/Ødrik, og indskriften afsluttes med ordene 'nu dårligt sværd' (Liestøl 1973: 97-104). Sådant en indskrift vidner om, at i hvert fald nogle handelsmænd har sendt runebreve til hinanden. Der findes flere andre indskrifter fra Hedeby's tidlige vikingetid, men de er som oftest ikke tolkede, eller også er de fragmenterede (Moltke 1985: 356-58). I den russiske handelsby Staraja Ladoga har arkæologiske udgravninger også resulteret i fund af runer. I 1950 blev der fx fundet en lang træpind med en indskrift ristet med kortkvistruner, som er dateret til 800-tallet. Indskriften er omdiskuteret (Høst 1960, Krause 1960, Kiil 1964, Liestøl 1970: 122-23, Mel'nikova 2001: 490), men fundet understreger, at det er i handelsbyernes rige kulturlag, at der er størst mulighed for at finde runeindskrifter på organisk materiale.

Den største koncentration af runeindskrifter fra den ældste del af vikingetiden stammer fra Birka. Her er 18 genstande og fragmenter af runesten fundet inden for den bymæssige bebyggelse på stedet, hvilket er en bemærkelsesværdig koncentration. De fleste af indskrifterne fra Birka er skrevet med kortkvistruner, men der er også eksempler på indskrifter med langkvistruner, heriblandt en bennål med en hjort (Nordén 1937, Källström 2013). Mange af indskrifterne i Birka er fragmenterede, men det er værd at bemærke, at den lille sølvamulet som fandtes i grav Bj 552 formentlig bærer en afværgende indskrift (Pereswetoff-Morath in print). Materialet fra Birka bekræfter altså den tendens, vi ser i Ribe og Hedeby: at der i disse tidlige byer forekommer en blanding af skriftsystemer.

Det er interessant, at udformningen af nogle af indskrifterne fra den tidlige vikingetid minder om hinanden. Det gælder de indskrifter, der er udført med flerstregede runer fra Hedeby (Moltke 1985: 370) og nu også Ribe, men også Hemdrup-staven (Moltke 1985: 350, Birkmann 1995: 264-65) og knivskaftet fra Lindholm Høje (Moltke 1985: 348) fra den jyske halvø. Hertil kommer også indskrifterne fra det frisiske område, hvoraf flere er ristet med flerstregede runer (Looijenga 1996). Det antyder, at der

i den ældre vikingetid blandt andet var en særlig tradition for en nærmest kunstnerisk udførelse af runeskriften, en tradition som på grund af manglende organisk materiale ikke kan følges op gennem vikingetiden, men som igen dukker frem på genstande af træ og ben i middelalderen i fx det norske og grønlandske runemateriale (Imer 2017).

På baggrund af det forhåndenværende materiale kan man ikke argumentere for, at skriften var i brug i højere grad i byerne end andre steder. Fund af indskrifter på organisk materiale er udelukkende et spørgsmål om bevaringsforhold. Antallet af indskrifter og den måde, de er udført på, vidner om et miljø, hvor skriften sporadisk var i anvendelse. De to indskrifter, der er drøftet her, er begge færdige brugsgenstande, der lige så godt kan være kommet til byen udefra som fremstillet her. I lyset af de gode bevaringsforhold og talrige genstandsfund fra vikingetidens Ribe er det overraskende, hvor få genstande, der er fundet med runeindskrifter. Til trods for at runestenen fra Malt viser tilstedeværelsen af et samtidigt skriftmiljø af høj kaliber i samme region som Ribe, så var det tilsyneladende ikke blandt købmændene her, skriftkulturen fandt anvendelse, medmindre teksterne blev forfattet på en type af genstande, som ikke er bevaret til i dag.

Litteratur

- Ambrosiani, Kristina: *Viking Age combs, comb making and comb makers in the light of finds from Birka and Ribe.*(= *Stockholm Studies in archaeology* 2). Stockholm 1981.
- Andersen, Harry: Det yngre Runealfabets Oprindelse. *Arkiv för Nordisk Filologi* 62, s. 203-227. Lund 1947.
- Barnes, Michael: The Origins of the Younger futhark – A Reappraisal, i: *Runor och runinskrifter. Föredrag vid Riksantikvarieämbetets och Vitterhetsakademins symposium 8-11 september 1985. Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Konferenser* 15, s. 29-45. Stockholm 1987.
- Barnes, Michael: Standardised *futharks*: A useful tool or a delusion?, i: Marie Stoklund, Michael Lerche Nielsen og Bente Holmberg (red.): *Runes and their Secrets. Studies in runology*, s. 1-29. København 2006.
- Barnes, Michael: Rök-stenen - Noen runologiske og språklige overveielser. *Maal og Minne* 2007, s. 120-132. Oslo 2007.
- Birkmann, Thomas: *Von Ågedal bis Malt. Die skandinavischen Runeninschriften vom Ende des 5. bis Ende des 9. Jahrhunderts. Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 12, Berlin – New York 1995.
- Bæksted, Anders: The runic inscriptions from the Lindholm cemetery. *Acta Archaeologica* 24, s. 196-99. København 1953.

- Callmer, Johan: Archaeological Sources for the Presence of Frisian Agents of Trade in Northern Europe ca. AD 700-900, i: Anke Wesse (red.): *Studien zur Archæologie des Ostseeraumes. Von der Eisenzeit zum Mittelalter. Festschrift für Michael Müller-Wille*, s. 469-481. Neumünster 1998.
- Croix, Sarah, Pieterjan Deckers, Claus Feveile, Maria Knudsen, Sarah Qvistgaard, Søren M. Sindbæk og Barbora. Wouters: Single Context, Metacontext, and High Definition Archaeology: Integrating New Standards of Stratigraphic Excavation and Recording. *Journal of Archaeological Method and Theory*, 26(4), s. 1591-1631. New York 2019.
- DK + nummer = Indskriftsnum i database *Danske Runeindskrifter* <http://runer.ku.dk>
- Düwel, Klaus: *Runenkunde*. Dritte Auflage. Weimar 2008.
- Feveile, Claus: Ribe på nordsiden af åen, 8.-12. århundrede, i: Claus Feveile (red.): *Ribe studier: det ældste Ribe; udgravninger på nordsiden af Ribe Å 1984-2000* (Vol. 51). Jysk Arkæologisk Selskab, Den antikvariske Samling, s. 13-63. Højbjerg 2006a.
- Feveile, Claus: Sct. Nicolajgade 14, i: Claus Feveile (red.): *Ribe studier: det ældste Ribe; udgravninger på nordsiden af Ribe Å 1984-2000*. Ribestudier 1.2, 297-037. Jysk Arkæologisk Selskab, Den antikvariske Samling. Højbjerg 2006b.
- Feveile, Claus: Ribe opstår 700-865, i: Søren Bitsch Christensen (red.): *Ribe Bys Historie*, s. 20-38. Dansk Center for Byhistorie. Aarhus 2010.
- Fridell, Staffan: Graphic Variation and Change in the Younger Futhark. *NOWELE* 60/61, s. 69-88. Odense 2011.
- von Friesen, Otto: *Sparlösa sten. Runstenen vid Salems kyrka, Sparlösa socken, Västergötland. Läst och tydd. Med ett tillägg om den arkeologiska dateringen av Bertil Almgren*. Stockholm 1940.
- G + nummer = Indskriftsnum i *Gotlands runinskrifter*.
- Høst, Gerd: To runestudier. *Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskab* 19, s. 418-88. Oslo 1960.
- Imer, Lisbeth M.: *Jernalderens runeindskrifter i Norden – kronologi og kontekst. Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 2013. København 2015a.
- Imer, Lisbeth M.: *Jernalderens runeindskrifter i Norden – katalog. Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 2014. København 2015b.
- Imer, Lisbeth. M.: *Peasants and Prayers. The inscriptions of Norse Greenland. Publications from the National Museum*, vol. 25. Odense 2017.
- Jacobsen, Lis og Erik Moltke: *Danmarks Runeindskrifter. Text*. København 1942.
- Karker, Allan: *Dansk i 1000 år. Et omrids af sprogets historie*. Modersmål-Selskabet 1993.
- Kiil, Vilhelm: Runepinnen fra Gamle Ladoga. *Arkiv för nordisk Filologi* 79, s. 3-42. Lund 1964.
- Kinander, Ragnar: *Smålands Runinskrifter andra häftet. Jönköpings läns och Kalmar läns runinskrifter. Sveriges runinskrifter* 4. Stockholm 1961.
- Krause, Wolfgang: Die Runeninschrift von Alt-Ladoga. *Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskab* 19, s. 55-63. Oslo 1960.

- Krause, Wolfgang: Die Runeninschrift auf dem Kamm von Heidaby. *Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Phil.-Hist. Klasse*, s. 82-85. Göttingen 1963.
- Krause, Wolfgang: *Die Sprache der urnordischen Runeninschriften*. Heidelberg 1971.
- Kurze, Friedrich og Georg Heinrich Pertz: *Annales regni Francorum, inde ab a. 741. usque ad a. 829* (Vol. 6). impensis bibliopolii Hahniani 1895.
- Källström, Magnus: Gotländska bildstenar som källor för runologi och nordiska språk, i: Maria Herlin Karnell (red.), *Gotlands bildstenar. Järnålderns gåtfulla budbärare, Gotländskt arkiv* 84, s. 119-128. Gotlands Museum 2012.
- Källström, Magnus: Vikingatida och medeltida skrifttraditioner: Några iakttagelser med utgångspunkt i det svenska runmaterialet. *Futhark* 4, s. 101-128. Uppsala 2013.
- Larsson, Patrik: *Yrrunan. Användning och ljudvärde i nordiska runinskrifter. Runrön* 17. Uppsala 2002.
- Lerche Nielsen, M.: Ravnunge-Tue som navngiven Viking, runestensrejser og myte. *Hikuin* 32, s. 7-22. Højbjerg 2005.
- Liestøl, Aslak: Runic inscriptions, in: Knud Hannestad et al. (red.): *Varangian Problems: report on the first international symposium on the theme "The Eastern connections of the Nordic peoples in the Viking period and early Middle Ages" at Moesgaard, University of Aarhus, 7th-11th October 1968*. København 1970.
- Liestøl, Aslak: Runenstäbe aus Haithabu-Hedeby. *Berichte über die Ausgrabungen in Haithabu* 6, s. 96-119. Neumünster – Schleswig 1973.
- Liestøl, Aslak: The Viking Runes: The transition from the older to the younger futhark. *Saga-Book* 20, s. 247-266. London 1981.
- Lind, Erik Henrik: *Norsk-isländska personbinamn från medeltiden*. Uppsala 1920-21
- Looijenga, Tineke: Checklist Frisian runic inscriptions, i: Arend Quak, og Tineke Looijenga (red.): *Frisian runes and neighbouring traditions. Proceedings of the First International Symposium on Frisian Runes at the Fries Museum, Leeuwarden 26-29 January 1994. Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik*, Band 45, s. 91-108. Amsterdam 1996.
- Looijenga, Tineke: *Texts and Contexts of the Oldest Runic Inscriptions. The Northern World. North Europe and the Baltic c. 400-1700 AD. Peoples, Economies and Cultures*. Brill – Leiden – Boston 2003.
- Mel'nikova, Elena A.: *Skandinavskie runičeskie nadpisi. Novye nachodki i interpretacii. Teksty, perevod, kommentarij*. Moscow 2001.
- Moltke, Erik: Et makabert rune-brev. *Sønderjysk Månedsskrift* 49, s. 377-92. Åbenrå 1973.
- Moltke, Erik: *Runes and their origin – Denmark and elsewhere*. København 1985.
- N + nummer = Indskriftsignum i *Norges Innskrifter med de Yngre Runer*. Udgivet af Magnus Olsen og Aslak Liestøl 1941-. Oslo
- Nordén, Arthur: Magiska runinskrifter. *Arkiv för Nordisk Filologi* 53, s. 147-187. Lund 1937.

- Olsen, Magnus: *Norges innskrifter med de yngre runer* II. Oslo 1951.
- Olsen, Magnus: *Norges innskrifter med de yngre runer* V. Oslo 1960.
- Pereswetoff-Morath, Sofia: *Vikingatida runbleck. Läsningar och tolkningar*. Uppsala 2017.
- Pereswetoff-Morath, Sofia: En nytolkning av Birka-amuletten. *Futhark* 11. Uppsala 2021.
- Peterson, Lena: *Svenskt runordsregister. Tredje, reviderade upplagen. Runrön* 2. Uppsala 2006.
- Peterson, Lena: *Nordiskt Runnamnslexikon*. Uppsala 2007.
- Phillipsen, Bente, Claus Feveile, Jesper Olsen og Søren M. Sindbæk: Single-year Radiocarbon dating anchors the Viking-Age. In prep.
- Shetelig, Haakon: Arkeologiske Tidsbestemmelser av ældre norske runeindskrifter. I: Olsen, Magnus: *Norges Innskrifter med de ældre Runer* III, s. 1-76. Christiania 1914.
- Sindbæk, Søren M.: Northern Emporium: the archaeology of urban networks in Viking-Age Ribe, Rubina Raja og Søren M. Sindbæk (red.): *Urban Network Evolutions. Towards a High-definition archaeology* (s. 161-166). Aarhus Universitetsforlag 2018.
- Skautrup, Peter: *Det danske sprogs historie I. Fra guldhornene til jyske lov*. København 1944.
- Snædal, Thorgunn: *Medan världen vakar. Studier i de gotländska runinskrifternas språk och kronologi. Runrön. Runologiska bidrag utgivna av Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet* 16. Uppsala 2002.
- Steenholt Olesen, Rikke: *Fra biarghrúnar til Ave Sanctissima Maria. Studier i danske runeindskrifter fra middelalder*. Ph.d.-afhandling, København 2007.
- Stoklund, Marie: Arbejdet ved Runologisk Laboratorium, København. *Nytt om runer* 9, s. 4-12. Oslo 1994.
- Stoklund, Marie: The Ribe cranium inscription and the Scandinavian transition to the younger reduced futhark, i: Looijenga, Tineke og Arend Quak (red.): *Frisian runes and neighbouring traditions. Proceedings of the First International Symposium on Frisian Runes at the Fries Museum, Leeuwarden 26-29 January 1994. Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik*, Band 45, s. 199-210. Amsterdam 1996.
- Stoklund, Marie: The Runic Inscription on the Ribe Skull Fragment, i: Mogens Bencard, Axel Kann Rasmussen og Helge Brinch Madsen (red.): *Ribe Excavations 1970-76*, s. 5, 27-42. Højbjerg 2004.
- Svärdström, Elisabeth: *Sveriges runinskrifter 5. Västergötlands runinskrifter granskade och tolkade av Hugo Jungner og Elisabeth Svärdström*. Stockholm 1970.
- Søvsø, Morten: Om dateringen af Ribe runehjerneskalen. *Futhark: International Journal of Runic Studies* 4, s. 173-76. Uppsala 2013.
- Tempel, Wolfgang-Dieter: *Die Kämme aus der Frühgeschichtlichen Wurt Elisenhof. Studien zur Küstenarchäologie Schleswig-Holsteins. Serie A, Elisenhof*, Band 3. Frankfurt am Main 1979.
- U + nummer = Indskriftsignum i *Upplands runinskrifter*. Elias Wessén og Sven B.F. Jansson 1940-58.

Vg + nummer = Indskriftsignum i *Västergötlands runinskrifter*. H. Jungner og Elisabeth Svärdström 1940–70.

Webster, Leslie: *The Franks Casket*. London 2012.

Wessén, Elias: *Svensk språkhistoria 1. Ljudlära och ordböjningslära*. 8. uppl. Stockholm 1968.

Ög + nummer = Indskriftsignum i *Östergötlands runinskrifter*. Erik Brate 1911–18.

Åkerström, Hanna: Läsordning i tidigvikingatida runristningar. *Futhark: International Journal of Runic Studies* 9-10, s. 39-134. Uppsala 2020.